

Marsó Paula

Forrásvidék

A rousseau-i emotív nyelv genealógiája

Az *Esszé a nyelvek eredetéről, amelyben a dallamról és a zenei utánzásról is szó esik* jóval a szerző halála után megjelent töredékgyűjtemény. Értelmezői hosszú és szenvedélyes vitákat folytattak arról, hogy ezt a művet Jean-Jacques Rousseau zenei írásaihoz sorolják-e (ismeretes, hogy Rousseau zeneszerzőként debütált, majd rendkívüli következetességgel dolgozta ki *Zenei szótárát* és folytatta le a csatározást Jean-Pilippe Rameau-val), vagy a második *Értekezés* részének tekintsék. A töredékek életművön belüli helyét illetően Rousseau közlésére támaszkodunk, aki 1763 körül arra gondolt, hogy egy kis kötetben összegyűjti három, kéziratban levő művét: a *L'imitation théâtrale* (*A színházi utánzás*), az *Esszé a nyelvek eredetéről* és a *Le Léviste d'Ephraïme* (*Ephraïmi Lévista*) címűeket. A kötet végül nem jelent meg, de egy vázlatfüzet megőrizte a hozzá készített előszó néhány sorát. Ennek az *Esszé*re vonatkozó bekezdése így szól:

A második darab eleinte csupán *Az egyenlőtlenség eredetéhez* készített töredék volt, amelyet aztán kivágtam belőle, mert túl hosszúra sikerült, és immár nem illett bele. A *Rameau úr tévedései a zenéről* megírása alkalmával újra elővettem [Rousseau első lejegyzése szerint: „bővítettem”]. [...] Mindazonáltal visszartartott az a nevetséges helyzet, hogy nyelvekről értekezem, miközben egyet is alig beszélek, és mivel amúgy sem voltam megelégedve ezzel az írással, úgy gondoltam, hogy nem is érdemes a nyilvánosság figyelmére, így megsemmisítem. De egy tekintélyes magisztrátus, aki maga is műveli és védelmezi az irodalmat, [Guillaume-Chrétien de Lamoignon de Malesherbes] nálam kedvezőbb véleménnyel volt az ügyről. Gondolhatják, milyen örömmel vetem alá az ítéletemet az övének, és a többi írás segítségével próbálom meg keresztülvinni azt, amihez önmagában talán nem is lett volna bátorságom.¹

¹ Idézi Derrida, Jacques: *De la grammatologie*. Minuit, Paris, 1967, 277–278. Az eredetiben: „Le second morceau ne fut aussi d’abord qu’un fragment du *Discours sur l’inégalité*, que j’en retranchai comme trop long et hors de place. Je le repris [Rousseau avait d’abord écrit: je l’achevai] à l’occasion des *Erreurs de M. Rameau sur la musique* [...] Cependant, retenu par le ridicule de disserter sur les langues quand on en sait à peine une, et d’ailleurs, peu content de ce morceau, j’avais résolu de le supprimer comme indigne de l’attention du public. Mais un magistrat illustre, qui cultive et protège les lettres [Malesherbes] en a pensé plus

Az *Esszé* tehát 1754-ben a második *Értekezés* hosszú jegyzete volt; Rousseau 1761-ben egy Rameau-hoz intézett visszavágás formájában átdolgozta, így vált az írás önálló értekezéssé. Végül, 1763-ban még egyszer utoljára átnézte, és ekkor tagolta fejezetekre a szöveget. A húsz fejezet közül a kilencedik kitüntetett figyelmet érdemel. Bár címe szerint „A déli nyelvek kialakulásáról” értekezik, egyetlen képsorban fölvázolja az *Esszé* gondolatmenetét: az első nyelv kialakulásának körülményeit, az északi és a déli égöv, illetve a pólusok megkülönböztetett jelentőségét (ahol is az ellentét inkább formális, mint szubsztanciális), a dallam elkorcsosulását, a nyelv intézményesülését és romlását – ami egyúttal az írás térnyerése a beszélt nyelvvel szemben –, valamint elmondja a nyelv történetében az emberiség történetét. Rousseau nyilvánvaló törekvése, hogy az abszolút kezdetet azonosítani tudja az abszolút délrel: a déli tájék *száraz vidéke* ugyanis a nyelvek bölcsője, a déli nyelvek közelebb vannak a gyermekkorhoz, a természethez és a nem-nyelvhez: ezek a tisztább, élénkebb, élőbb nyelvek. Velük ellentétben az északi nyelvek jobban eltávolodtak a kezdetektől, kevésbé tiszták, kevésbé élénkek, kevésbé hevesek. Végigkövethetjük bennük a halál és az elhidegülés térnyerését; vagyis az artikuláció túlsúlyát, a zöngés és zenei jelleg megszűnését. Az északi vagy a déli pólus két ellentétes, de egymást szabályozó és kiegészítő létstratégia-ként jelenik meg. A szükséglet és a szenvedély korrelációja, melyet Derrida szuplementáris struktúraként gondol el² – s melynek kifejtésére e helyen nem vállalkozhatunk –, nem korlátozódik az északi és a déli elem ellentétére; Rousseau a különbségek folytonos áthelyezésével megszünteti azok eredendőségét, vagyis lényegében egy ontológiai hiányt fogalmaz meg.

Ha azt kutatják, hol születtek az emberi nem első ősapái, hol jöttek létre az első települések, honnan indultak el az első vándorlások, nem Kis-Ázsia boldog égöveit fogják megnevezni [...], hanem Káldea homokos területét, Fönícia sziklás vidékeit. Ugyanezt fogják találni minden időkben. [...] Azt mondják, természetes, hogy a kietlen országok lakói elhagyják szülőföldjüket, hogy egy

favorablement que moi ; je sou mets avec plaisir, comme on peut bien croire, mon jugement au sien, et j'essaie à la faveur des autres écrits de faire passer celui que je n'eusse peut-être osé risquer seul.” A Derrida idézeteket a szerző fordításában közöljük.

² „Csakhogy ezúttal is azzal találkozunk, ami megjeleníthetetlen, vagyis hogy ez az eltávolodás közelebb visz az eredethez. Az északi nyelvek ugyanis visszanyúlnak ehhez a szükséglethez, ehhez a testiséghez, és ehhez a természethez, amellyel a déli nyelvek, amelyek már rég túlléptek rajta, egykoron a lehető legszorosabb viszonyban álltak. Ez maga a szuplementáris struktúra képtelen rajzolata és hihetetlen íve.” Az eredetiben: „Mais ici encore, l'irreprésentable, c'est que cet éloignement rapproche de l'origine. Les langues du nord reconduisent à ce besoin, à cette physique, à cette nature dont les langues méridionales, qui venaient de la quitter, étaient aussi proches que possible. C'est toujours l'impossible dessin, l'incroyable ligne de la structure supplémentaire.” – Derrida: i. m. 311.

jobbat foglalhassanak el. Nagyon helyes; de vajon miért ad helyet másoknak is ez a jobb ország, ahelyett hogy betelne saját lakói nyüzsgésével? Ahhoz, hogy az emberek elvándorolhassanak egy kietlen országból, előbb már ott kellett lenniük [...]. Azt gondolhattuk volna, hogy a kietlen országok a természetlen országok lakosságfőlségéből népesedtek be, de azt látjuk, hogy ennek épp a fordítottja történt. [...] Végül, hogy ne csak az idők mélyén kutassunk, elmondhatjuk, hogy a modern századok döntő megfigyeléssel szolgálnak: melyik égöv szomorúbb annál, amelyiket az emberi nem műhelyének neveztek?³

Példák sora bizonyítja, hogy lehetetlen az északi és déli pólusokat egyszerűen a szükséglet, illetve a szenvedély eredeteként azonosítani. Az eredet eltűnésével a linearitás és a szukcesszivitás eszméje is megrendül, s ez a történelem menetének – kibontakozásának – időszerkezetét is alapvető módon érinti. A természet ősi állapotában különös tagolatlanság uralkodik. Az elemek és formák gazdagsága önszabályozás nélkül anarchia és teljes pusztulás felé tart („nagy összevisszaságban nőtt minden” [34.]). A kezdeti időkből a hanyatlást a katasztrófák szüneteltetik, majd az emberek végzik el ugyanazt a munkát, amelyet addig a természet végzett el önmagán. „Egy villámcsapás, egy vízözön, egy kigőzölgés akkoriban olyan károkat okozott egy pár óra alatt, amilyeneket manapság százezer emberi kéz egy évszázad alatt” (35.). A természeti erők nem a fejlődésnek egy adott szakaszát rombolják le, hanem egy pusztító folyamatot fékeznek meg. „Lassan megszűnt volna a földet éltező vizek körforgása. A hegyek lemorzsolódnak és alacsonnyá válnak, a folyók elsodorják a törmelékot, a tenger kiárad és elterül, észrevétlenül minden azonos szint felé tart” (uo.). A természet bősége éppúgy megsemmisítő, mint ínséges állapota. „Az emberi társulások nagy része a természeti csapások műve: [...] mindaz, ami elborzasztotta és szétszórta egy ország vad lakóit, össze is kellett gyűjtse őket, hogy együtt hozhassák helyre a közös veszteséget” (33.).

Nemcsak a válságállapot megszüntetésének igyekezete – a közös munkálkodás –, a természeti javak hiánya is előidézője a társas szerveződésnek. Rousseau példája szerint a száraz helyeken az embereknek időtlen idők óta együtt kellett működniük például a kutak és csatornák kiépítésében, hogy az állatokat itatni lehessen. E helyen megfordul a kezdeti hipotézis, vagyis a bőséggel azonosított eredet fogalma, „mivel a források könnyű elérhetősége késlelteti a társadalom kialakulását vízben bővelkedő területeken” (34.). Sőt, „főként a barbároknak volt szükségük közös itatókra, mert nyájaikból éltek, és a legrégebbi idők történelméből megtudhatjuk, hogy voltaképpen ezeknél az itatóknál jöttek létre első szerződéseik, de első vitáik is” (uo.).

³ Rousseau, Jean-Jacques: *Esszé a nyelvek eredetéről, amelyben a dallamról és a zenei utánzásról is szó esik*. Fordította Bakcsi Botond. Attraktor, Máriabesnyő, 2007, 32. A továbbiakban a főszövegen belüli zárójeles oldalszámok erre a műre vonatkoznak.

Az *Esszé* méltán legtöbbet idézett bekezdése a kilencedik fejezet végén a kút körüli („a szerelem lángjai a kutak tiszta kristályából fakadtak” [36.]) ünnep bemutatása. „Az idővel dacoló öreg tölgyek alatt” (uo.) – a beszédes lombú fák közelségében – az ünnep tartamossága bontakozik ki: „semmi sem jelezte az órák múlását” (uo.). Míg *A magányos sétáló álmódorásaiban*, pontosabban az ötödik séta jelenetében⁴ a víz az elszigetelődésben és a szigetképződésben játszik szerepet, valamint a létezés érzésének akusztikáját jelenti, addig az *Esszé* kilencedik fejezetében operatív jellegű: a vízhálózat megépítésének, vagyis a társas szerveződésnek a lehetősége. A két jelenet időszerkezete azonban nagyon hasonló: az állandóság és a tartamosság képzete mindkét esetben analógiában van a vízzel.

Az *Esszé* kilencedik fejezetének első szakaszában a víz fenyegetőnek tűnik: „észrevétlenül minden azonos szint felé tart” (35.), bár ahogy utaltunk rá, az emberek közös munkájával lassítható a pusztulásnak ez a folyamata: a száraz országokat éppen az emberek által épített árkok és csatornák tették lakhatóvá. „[A]hol csak a kutak szolgáltatnak ivóvizet, össze kellett fogni, hogy kiáshassák őket, vagy legalább meg kellett egyezni használatukat illetően. Ez kellett legyen a társadalom és a nyelv eredete a meleg országokban” (36.). A víz hiánya vagy bősége megfelelő szabályozás nélkül megszünteti a topológia különbségeit („minden azonos szint felé tart”), legyen szó a természet vagy a társadalom által létrehozott produktumokról. „Az első nyelvek [...] csábító hangszíne is csak az őket létrehozó szenvedélyekkel együtt mosódott el, amikor az emberek által létrehozott újabb szükségletek mindenkit arra készítettek, hogy csak saját magával törődjön és szívét elrejtse mások előtt” (37.). A nyelvek születését így írja le Rousseau:

A fiatal lányok vizet kerestek a háztartáshoz, az ifjúemberek pedig nyájukat itatták. Itt valami kellemesebb dolog táruult a szemek elé, mint amihez gyerekkoruk óta szokva lehettek. A szív megindult az új dolgok láttán, egy ismeretlen vonzerő [attractif inconnu] változtatta szelidebbé: örömmel töltötte el, hogy nincs egyedül. Észrevétlenül a víz is egyre szükségesebb lett, az állatok is gyakrabban szomjaztak meg, sietve igyekeztek hát a partra, és egyre nehezebb volt a távozás. Ebben a boldog korban semmi sem jelezte az órák múlását [...]. Az idővel dacoló öreg tölgyek alatt a lángoló ifjúság levetkőzte vadságát; az ifjak lassacskán megszokták egymást; arra törekedve, hogy megértessék magukat, megtanulták kifejezni magukat. Itt zajlottak az első ünnepek: ugriándoztak örömmükben, de serény gesztusaik már nem voltak elegendők, szenvedélyes hangok kísérték mozdulataikat; az öröm és a vágy összekeveredett, együtt hallatták hangjukat: ez volt a népek igazi bölcsője, és a szerelem lángjai

⁴ Lásd Rousseau, Jean-Jacques: *A magányos sétáló álmódorásai*. Fordította Réz Ádám. Magyar Helikon, Budapest, 1964, 111.

a kutak tiszta kristályából fakadtak. [...] A]z egyik elkezdte ásni a kutat, a másik befejezte, pedig gyakran nem is voltak megegyezve, sőt néha nem is látták egymást. (36.)

Mielőtt közelebbről megvizsgálánánk ezt a különös jelenetet, foglaljuk össze az ünnep előtti és az ünnep utáni időszak nyelvét. A természeti állapot embere a közvetlenségben él; a nyelv hiánya ez esetben az időtudat és a történelem hiánya. Itt azonban nem egy tényleges nyelv hiányáról van szó, hanem arról, hogy mi nem beszéljük már a nyelvet, amelyre le lehetne fordítani a történelem előtti nyelv beszédét. A patriarchális kor (a jelenetben az ünnep ideje) nyelve kilép a némaságból, beszéde énekelt, dallamos és költői, egy állandó jelenlét érzelmi telítettségét beszéli el. A társadalomban élő ember eltávolodott ettől a jelenléttől, a tagolás és a mássalhangzók zárttá és személytelenné tették nyelvét, végül az írás bekebelezte mindazt, ami elevenségében még megmaradt belőle. Logosz és történelem Rousseau-nál mindig együtt értendő: a nyelv idővel elveszíti erejét és hangszínét, racionális, kimért, hideg és egyhangú lesz.⁵ Hogyan születik meg az *Esszé* kilencedik fejezetében az emotív nyelv? Az ünnep felfokozottságában a csupán jelekkel és gesztusokkal kommunikáló emberek eljutnak a beszédhez, az intézményesült nyelvet beszélők pedig vissza tudják idézni a jeleket. A patriarchális nyelvnek az archaikus nyelv tagolatlan nyögéseit és gesztusait kell megzenésítenie, a szerződésen alapuló társadalomnak pedig, mely mindössze idealításában adott társadalom, egy normát kell kifejeznie és megjelenítenie, nem egy tényállást. Az emotív nyelv a kétféle nyelvhasználat cseréje során jön létre. Voltaképpen minden embernek képesnek kell lennie arra, hogy megtalálja önmagában azt a vezetékét, mely e két szélső értéket összeköti, *ösztönösen*, minden előzetes instrukció nélkül. A két szélső pont közötti tájékozódás univerzális, mégis immanens belső nyelve a természet hangján szólal meg, grammatikája pedig a részvét. Nos, e részvét

annak ellenére, hogy természetes az emberi szív számára, mindörökké tétlen maradt volna az őt játékba hozó képzelet nélkül. Hogyan hat ránk a részvét? Úgy, hogy túllépünk önmagunkon és a szenvedő lényel azonosulunk. [...] Aki semmit sem képzel el, az csak magát érzékeli és magányos marad az emberek között. (27.)

Ha közelebbről is megvizsgáljuk a kilencedik fejezet ünnepi jelenetét, különös dologra lehetünk figyelmesek. E képsorban ugyanis valamiféle lényegi bizonytalanság uralkodik. Először is a jelenet elliptikus jellege az, ami

⁵ Lásd Starobinski, Jean: Rousseau et les origines des langues. In idem: *La transparence et l'obstacle*. Gallimard, Paris, 1971, 356–380.; 375.

feszültségkeltő: nem tudjuk meg sem azt, hogy a forrás közelében mi volt az a „kellemesebb dolog [...], mint amihez [az emberek ...] szokva lehettek”, sem azt, hogy mik lehettek az „új dolgok”, amelyek láttán a „szív megindult”, és főleg, hogy mi lehetett az „ismeretlen vonzerő”, amely szívüket örömmel töltötte el. Rousseau mindezt nem mondja el. Aztán a következő: „észrevétlenül a víz is szükségesebb lett”, azaz a víz gondolata, a víz lehetősége, a vízhez való hozzáférés *igénye* vált éppoly szükségszerűvé, mint a szomjúság primer szükségletének kielégítése. Csakhogy a természetinek mondott (vízre irányuló vágyát kifejezni nem képes) állapotból nem juthatunk el ide, mivel ott nincs nyelv, a gondolat pedig a nyelv csatornáján úszik le, a becsatornázott (közművesített) területekről pedig már nem tudunk fölúszni a forrásig, a kettő tehát ugyanolyan messze van a forrás helyétől. Márpedig ott van a nyelv születésének, „a népek igazi bölcsője”-nek, az első ünnepeknek a helyszíne. A víz használatát illető konszenzus hipotetikus szükségszerűségként jelenik meg: „Ez kellett legyen a társadalom és a nyelv eredete a meleg országokban” (36.). A kútásás közös munkája, rousseau-i szóhasználattal élve, messze nem szerződésen alapult: „az egyik elkezdte ásni a kutat, a másik befejezte, pedig gyakran nem is voltak megegyezve, sőt néha nem is látták egymást” (36.).

Rekonstruáljuk röviden a jelenetet: elmennek az itatóhoz – idővel egyre szomjasabbak lesznek – kedvük támad elidőzni – az elidőzés ünneppé alakul – társas szerveződés – nyelv – szerelem születik a forrásból – kiássák a kutat – elkezdik a munkát – nem is látják egymást – nincsenek is megegyezve.

Mondhatjuk azt, hogy egy nyilvánvalóan fordított genezissel van dolgunk? Nem tudjuk meg, mi lehetett az a kellemesebb látvány, mint amihez az emberek szokva voltak, nem azért, mert nincs neve annak az ismeretlen vonzerőnek, hanem mert számunkra ismeretlen az a nyelv, amelyen a látvány elmesélhető. Továbbá, ha a víz mindent eltüntet, és idővel „minden azonos szint felé tart” (35.), akkor az emotív nyelv – mely „öröm”, „csábítás” és „szenvedély” – nem lehet sem a természet, sem a társadalom terméke: „az ünnep előtti nap elkerülhetetlenül hasonlít az ünnep utáni másnapra”.⁶ Az emotív nyelv az e két szakaszt összekötő, mégis elszigetelt pillanatban keletkezne? Hogyan lehet feloldani ezt a képtelenséget?

A nyelv, a fogalmi gondolkodás, az összehasonlítás képessége fokozatbeli eltéréseket mutat az ünnep előtti és az ünnep utáni időben. A minőségi különbséget a képzelet munkája alkotja meg, ez ébreszti föl a közösségi együttlét kizárólagos emberi princípiumát, a részvétet. A *természet története* azzal a lehetetlen felismeréssel szembesül, melyet Friedrich Hölderlin *A Rajna* című versében – Rousseau-t említve – költ meg: „rejtély, hogyan születik

⁶ Derrida: i. m. 378. Az eredetiben: „Le lendemain de la fête ressemble inmanquablement à la veille de la fête”

tisztán valami”.⁷ Hogyan lehet önnön formális kötöttségének igényétől és megszilárdult tekintélyétől megszabadítani a nyelvet? Hogyan lehet a folyó üledékéből *viszraemlékezni* a forrás áttetsző tisztaságára? Hogyan lehet az allúviumból valami „új”, valami „ismeretlen” vonzerő? Milyen nyelven lehet beszélni a történelem természetéről, ha ez a történelem a természetünké vált? A tér miféle régészeként lehet föl kutatni vagy előállítani egy olyan kezdeti helyszínt, ahol az emberek értették egymást?

Ez a forrásvidék nem közelíthető meg a víz útvonalán, sem a torkolat, sem a forrás iránya felől. A természet és a társadalom részvétlensége (vagyis a topológiai és kulturális különbségeket megszüntető katasztrófák sorozata) egylényegű, az idők folytonossága olyan szakadatlan áramlás, melyből nem léphetünk ki; soha nem lehet részünk egy horizont fölötti, kitüntetett pillanatban, ahonnet az eredetre tekinthetnénk. Az intuitív megértés – a képzelet – által mégis látjuk azt a képet, melyet a szöveg nem részletez, s melynek diszkurzív rendjét az imént egy fordított genezissel jelöltük. „A szív megindult az új dolgok láttán, egy ismeretlen vonzerő változtatta szelídebbé: örömmel töltötte el, hogy nincs egyedül.” (36.) Úgy tűnik, hogy az *új dolgok* és az *ismeretlen vonzerő* elképzelése és nevesítése az olvasó dolga lesz. Valami új, valami ismeretlen. A képzelet munkájában kidolgozott részvét az emberi létezés minősége, az óceáni érzés beszédet követelő, mégis nyelvet bénító fölismerése: létünket időről-időre egymástól kapjuk, ahogyan a nyelvet is, melyen az megszólal. Vajon nem ezen a forrásvidéken időzött Hölderlin, amikor fejében Rousseau gondolatait forgatva, egy folyó titkát idézte meg?

Rejtély, hogyan születik tisztán valami
Tilos a versnek is kibogoznia. Mert
aminek kezded, maradsz is annak,
szorítson baj, nevelés
bármennyire is: a születésben van a legfőbb erő [...].⁸

⁷ Friedrich Hölderlin: A Rajna. Fordította Bernáth István. *Hölderlin*. Magyar Helikon, 1961. 466. 4. vsz. Rousseau a 10. versszakban jelenik meg: „Rousseau [...] s miképp a bor istene,/ szent bőséggel és isteni balgasággal/ érteti meg a jókkal a legtisztább lelküek/ törvényt nem fogta nyelvét [...]”

⁸ Hölderlin: i. m. 463. 4. vsz.